

ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПОБУДОВИ МОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Специфіка конкретної соціокультурної ситуації в сучасній Україні – це трансформативний стан суспільства. В усіх дискусіях навколо питань економічної стабільності та підвищення рівня життя нації йдеться про необхідність та складність трансформації соціально-економічної сфери, а також про певні алгоритми свідомості, що змінюються. [5] Проблеми нелегкого руху суспільних змін в новітній Україні вимагають переосмислення багатьох суспільствознавчих положень, зокрема, співвідношення матеріального і духовного в процесах життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в економічних, соціальних, політичних реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного громадянина України, зокрема, в аспекті ментальності. Сучасній Україні конче треба знати, що є її економічна ментальність. Ставлячи собі за мету прискорення соціально-економічних реформ в країні, не можна ігнорувати проблеми, в центрі яких – людина, зокрема, в аспекті вивчення та якісного оновлення її економічної ментальності.

Будь-яка людина є суспільною істотою. Всі процеси, що відбуваються в суспільстві (економічні, політичні, духовні), мають соціальну природу. Людина виступає суб'єктом соціальних відносин в будь-якій сфері суспільства – в економіці, політиці, сфері права, мистецтва тощо. Без людини як соціального суб'єкта жодна з суспільних сфер не функціонує. Кожна з цих сфер суспільства є сферою життєдіяльності людини як соціального суб'єкта, є "зоною" соціального розвитку людини. Зокрема, й сфера економіки. Економічна ментальність – це ознака суспільності людини. Отже, економічну ментальність слід розглядати не з точки зору власне економіки – а в контексті соціальної проблематики. Важливим завданням є з'ясування особливостей національної економічної ментальності сучасної України в рамках соціально-філософського аналізу.

Дослідження національної економічної ментальності України – особливо в соціально-філософському аспекті – є важливою, на сьогодні майже зовсім не дослідженою вітчизняною філософською думкою, теоретичною й практичною проблемою.

Отже, проблема існує. В існуванні людини як економічної істоти і як суб'єкта економічної активності, в формах її свідомої реакції на певний стан соціально-економічного світу, прихований феномен економічної ментальності. Його слід віднайти й показати, оскільки економічна ментальність "відповідає" за перебіг процесів в Україні, які пов'язані із розумінням внутрішніх форм та механізмів розвитку й саморозвитку економічної сфери суспільного життя, її сутнісних характеристик, тенденцій й перспектив на подальше. Українська економічна національна ментальність є потужною силою, вона сьогодні створює нову суспільну реальність України.

Огляд наукових джерел показує, що окреслена проблема останніми роками стає предметом уваги вітчизняних філософів, культурологів, політологів, соціологів, істориків, економістів. Проте, незважаючи на її переконливу актуальність, вітчизняними дослідниками зроблені тільки самі перші кроки в її розробці. Цілісне концептуальне бачення економічної ментальності в Україні ще не сформовано. В працях В.Храмової, І.Гончаренка, В.Москальця, І.Старовойта, О.Нельги, Р.Додонова й інших термін "ментальність" набуває національно-етнічного забарвлення, поступово доповнюється новими "національними" аспектами. А.Бичко, І.Бичко, В.Горський, О.Забужко, С.Кримський, А.Лой, І.Огородник, А.Шморгун й інші займаються пошуками "європейського сліду" в українській ментальності. Ментальні виміри людини й суспільства як атрибути суб'єктивної реальності українського соціуму, психоемоційний світ людини цікавлять Н.Соболеву, О.Донченко, Є.Головаху, О.Злобину й інших. І.Бондар, В.Врублевський, Г.Дмитренко, С.Злупко, А.Колот, В.Куценко, Л.Нагорна, Н.Павловська, М.Павловський, М.Пірен, Б.Финогеев, В.Хорошковський, Г.Щокін та інші доходять висновку, що в мотивації та стимулюванні праці, кадровій роботі спостерігається недооцінка національного трудового менталітету та його регіональних особливостей. В.Пилюпенко, І.Курас, Є.Суїменко, В.Ворона, Д.Богиця й інші проводять дослідження в царині соціально-економічної, трудової поведінки суб'єктів суспільних процесів в Україні, зокрема, її підприємницьких характеристик. Ними також звертається увага на недооцінку чиннику ментальності в вітчизняних соціально-філософських й соціологічних дослідженнях.

Названими й іншими вітчизняними авторами все частіше ставиться запитання: що є економічна ментальність, яка її сутність, яка реальність стоїть за цим поняттям, які функції виконує явище, що позначається словом "ментальність"? Отже, на сучасному етапі економічна ментальність залишається концептуально не визначеною філософською й соціологічною науками. Виходячи з окресленого, є вкрай необхідним дослідження глибинних основ української економічної ментальності. Слід подолати цю невизначеність та недостатню вивченість – заради розширення інформаційного поля наукового аналізу сучасних реалій в Україні, з метою розробки концептуальних положень щодо аналізу теоретичних, методологічних й практичних проблем розвитку сучасного українського суспільства.

Потреби теорії й практики побудови цивілізованого суспільства в Україні ставлять на порядок денний питання вивчення української економічної ментальності як самостійного та самодостатнього фактору суспільного життя.

Економічна ментальність – це ментальність у пристосуванні до економіки (господарства) як сфери життєдіяльності суспільства, яка реалізується у певних формах та механізмах економічної (господарської) активності людини. Стрижневим поняттям для описування економічної активності людини в суспільстві є економічна поведінка; вона конститує людину як суб'єкта економічної діяльності (активності). Економічна поведінка – це сукупність (система) цілком певних форм "чисто" економічної активності, коли під економічною сферою суспільства розуміється фундаментальна структура існування та саморозвитку цього суспільства, форми та механізми реалізації в суспільстві руху та саморуху продуктивних сил, а також наявність суб'єктів економічної поведінки із економічною свідомістю (ядром якої виступає економічна ментальність) та економічною "функцією". Економічна поведінка при цьому розуміється двояко: як вид соціальної поведінки та як відносно самостійний суспільний феномен; вона, по-перше, є "назвою" для певного механізму життєдіяльності суспільства та його членів, коли певні "стимули" економічного характеру викликають у індивідів відповідну поведінкову "реакцію", по-друге, вона є самим "механізмом" реалізації на рівні людини (людини-носія суспільних форм економічної активності) цієї економічної активності, де під економікою розуміється фундаментальна, базисна сфера існування та відтворення будь-якого суспільства. В останньому контексті поняття "економічної поведінки" щільно сплітається із поняттям економічної "ментальності" – тобто сукупності психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і інших особливостей мислення певного народу, які мають проявлення в культурі, мові тощо, і, в тому числі, у поведінці, зокрема економічній поведінці.

Що є економіка, і більш ширше, господарство? Це – сфера життєдіяльності суспільства (н людини) яка підпорядкована системі певних принципів. Такими принципами є: принцип економії, принцип максимізації, принцип оптимізації, принцип підприємливості, принцип індивідуалізму, принцип прагматичної мотивації діяльності й інші [2; 6; 7].

Принцип економії – це принцип ощадливості, бережливої витрати будь-чого. Економність тут інтерпретується як економічна раціональність.

Принцип максимізації – його сутність полягає в намаганні отримувати максимум ефекту (досягнення, успіху, корнеті, зиску тощо) за мінімуму витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів індивіда (суспільства). На думку більшості західних соціологів, цей принцип є основним у специфіці економічної поведінки та ментальності. Він означає раціональність способу здійснення поставленої мети, установку на максимум досягнень, максимум одержуваних благ як певну модель економічної {господарської} життєдіяльності.

Принцип оптимізації є принципом обрання найкращого варіанта дій за конкретних ситуацій. Реалізація цього принципу в реальній економічній поведінці передбачає стикання з низкою критеріальних умов, суперечностей й ускладнень, таких як неповнота знань суб'єкта економічної активності, його невпевненість при здійсненні оптимального вибору, ірраціональність його дій, наявність стримуючих об'єктивних чинників тощо.

Принцип підприємливості (заповзятливості) говорить про те, що бізнес, підприємництво – це не тільки і не стільки звичайна функціональна складова економіки як цілісної системи господарювання, скільки те, що складає й відтворює внутрішній механізм (принцип) її існування й розвитку. Підприємництво є "філософією" існування економіки. Через внутрішні закономірності розвитку підприємництва відбувалося викристалізовування власне економічної ментальності. Підприємець – це той, хто принципово самостійно, виходячи "із себе" встановлює контакт і оточуючим його соціально-економічним світом. Це означає, що на

рівні свідомості й самосвідомості (ментальності) така людина мов би "знаходить" себе у світі, і відтепер дивиться на себе і на свою діяльність інакше, ніж до цього знаходження. Іншими словами, людина (як підприємець) є носієм конкретних та суттєвих рис економічної ментальності.

Принцип індивідуалізму апелює до людини в її вимірі самостійної та самодостатньої соціальної істоти, осередку й перетину нескінченної множини соціальних зв'язків у сфері економіки, принципового носія властивостей суб'єкту економічної активності.

Індивідуалізм виступає основним показником вихідної сутності економічної поведінки як соціального феномен. І не стільки тому, що поведінковий феномен так чи інакше спирається на принцип локальної дії особи в певних соціально-економічних ситуаціях – він постає однією з фундаментальних характеристик та суттєвих принципів конститування економічної ментальності, посідаючи провідне місце при змістовному аналізі економічної поведінки; економічна ментальність є переважно індивідуалістичною. [1] Індивідуалізм – це, в першу чергу, соціальна "технологія" суспільної життєдіяльності, це принцип, згідно з яким стверджується "первинність" та пріоритетність індивідуума в суспільстві, протиставлення окремого індивідуума суспільству, визнання самостійного існування індивідуальних людських одиниць, що не поглинаються і не знищуються загальним світовим цілим у тій чи іншій його (цілого) формі. В історико-культурному сенсі індивідуалізм є ілюстрацією тієї ситуації, що людство духовно переросло примусові зв'язки, які накладаються на нього ззовні. Як результат, принцип індивідуалізму створює певні механізми (і, перш за все, економічні), за якими функціонує та розвивається суспільство; в основі таких механізмів лежить автономна економічна людська діяльність й індивідуалістична ментальність.

Сучасний світ багато чого змінив у підходах до розуміння людини та засад її активності. Народжуючись, людина сучасного світу через специфічний культурний код отримує від суспільства систему понять, значень, сенсів, форм тощо, а, отже, певні зразки поведінки й "звички" свідомості, на формування яких у далекому минулому людства знадобились тисячоліття. Кожний індивід відповідно відтворює і певним чином трансформує їх у собі, принципово виступаючи носієм історичної ментальності свого народу, зокрема і економічної.

Важливим принципом економічної сфери життєдіяльності суспільства, ще однією вихідною координатою соціально-економічної поведінки людини й людства (і, відповідно, економічної ментальності) є прагматична мотивація діяльності.

Люди у своєму повсякденному житті прагнуть до того, що врешті-решт відповідає їх матеріальним і духовним інтересам. Прагматичний характер мотивації економічної поведінки може виявлятися як у безпосередній, так і в опосередкованій її формах. Люди можуть безпосередньо спонукати ся до придбання блага, отримання користі, ставлячи в пряму залежність очікувану вигоду від запланованих витрат і відповідних дій або сподіваючись на одержання цих зисків без жодних витрат. Домінанта прагматичної мотивації в їх економічній поведінці в цьому разі є безперечною. Інша річ – опосередкована, прихована або неявна прагматична мотивація.

Свою діяльність людина може мотивувати пізнавально-дослідницькими, ігровими й іншими мотивами, які начебто не спонукаються міркуваннями суто прагматичного порядку. Але як членам певного суспільства або групи, з якими ідентифікують себе ці люди. їм, по-перше, зовсім не байдуже, яку користь зрештою принесе чи може принести їх діяльність суспільству або групі. І якщо її прагматичний сенс не проглядається, то результатом можуть бути матеріальні й моральні втрати, що порушують загальний сенс життєдіяльності. На перший погляд морально немотивована діяльність її суспільний, соціальний характер завжди виявляється прагматично вмотивованою; вона опосередкована матеріальними інтересами й потребами людини як члена суспільства.

Прагматична мотивація є невід'ємною ознакою соціально-економічної поведінки. [3] Але слід зауважити, що прагматизм може бути різний. Наприклад, є прагматична мотивація, що побудована за відомим принципом "бути, щоб мати" (одержання прибутку, відсотка, виграшу, це – мотив володіння), і є навпаки, за принципом "мати, щоб бути" (це – мотив забезпечення себе належними умовами для самовиявлення, самоздійснення, коли матеріальні цінності відіграють здебільшого інструментальну роль). І та, і інша мотивація є атрибутами економічної поведінки як історично мінливого явища; вони конкретним чином поєднуються у конкретному суб'єкті діяльності.

Важливим аспектом розуміння економічної поведінки у соціальному плані є відносини взаємної винагороди, що виявляються в соціально-економічному обміні. Як правило, називаються чотири основні види винагороди: гроші, соціальне схвалення, повага та поступки. [1] Цей аспект є важливим, бо ураховує механізми взаємозалежної життєдіяльності індивіда й суспільства, концентрує в собі соціальні елементи економічної поведінки. Власне економічний обмін, і власне економічна поведінка, доповнюються соціально-економічним обміном та соціально-економічною поведінкою (орієнтація на вигідні партнерські зв'язки, виграшний обмін товарами, послугами й інформацією в грошовому еквіваленті й таке інше). Економічна діяльність та її складові поєднуються з їх соціальними ознаками, і в цьому сенсі соціально-економічна поведінка означає регламентовані певними цінностями й нормами дії індивіда з приводу прагматичних (утилітарних) по суті речей. Еквівалентом взаємної винагороди, як правило, виступають гроші. На економічну поведінку людина відповідає економічною поведінкою.

У соціально-економічному обмінному процесі відбувається постійна зміна ролей і позицій суб'єктів такою процесу, яким постійно доводиться ситуативно переживати ті або інші, часто протилежні за значенням, стани. Дієздатність людини за таких умов має підтримуватись на рівні якихось культурних механізмів існування конкретного суспільства, що стоять за цим існуванням. Ці механізми є реалізацією ментальності, зокрема, економічної ментальності.

Отже, визначальним моментом розуміння економічної ментальності (у її суттєвому взаємозв'язку із соціально-економічною поведінкою) є з'ясування засад для її визначення, посеред яких можна назвати такі основні (крім цих, можливі й інші): цілераціональність людської діяльності, її прагматична мотивація, підпорядкування принципу економії, принципу підприємливості з приводу розв'язання господарських проблем. Названі ознаки дають змогу тлумачити економічну ментальність як родову властивість господарської діяльності як складової сутності людського універсуму, а також виходити на конкретні специфічні риси та прояви економічної ментальності (через форми та механізми економічної поведінки людини, через соціально-психологічний та індивідуально-психологічний "портрет" суб'єкта господарської діяльності тощо). У широкому сенсі економічна ментальність є принциповою властивістю діяльності людини як соціально-економічного суспільного суб'єкта; це – внутрішня логіка системи дій, вчинків, реакцій людини-суб'єкта господарської активності.

Кожна розглянута вище характеристика економічної поведінки (і, отже, економічної ментальності) передбачує безліч різнорівневих і розгалужених сукупностей реальних дій, конкретних проявів, відповідних особливостей свідомості людини в сфері економіки, що за ними ховаються. Упорядкування, типологізація, описування ієрархічно розгорнутих типів, підтипів, видів, різновидів економічної поведінки і надання їм логічної впорядкованості – завдання не з легких, бо специфікою їх є поєднання родових (соціальних) та видових (економічних) аспектів й властивостей. Має йтися про такі типи або види соціально-економічної поведінки, які не стільки характеризують поведінку окремої особи, скільки відбивають ментальні особливості економічної поведінки як такої.

Процес формування громадянського суспільства в Україні спонукає складний та суперечливий процес відродження особистості, що невпинно впливає на соціально-економічну сферу суспільства, породжує становлення соціального суб'єкта ринкового типу, забезпечення ефективності системи господарювання в цілому. Зміни економічної поведінки людей сприяли певним зрушенням в процесах розгортання їх економічної ментальності, поряд з новими рисами економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта спостерігаються нові риси його економічної ментальності. Економіка ринкового типу дійсно породжує принципово нові особливості соціально-економічних відносин, які відбиваються на економічній свідомості та поведінці людей, на їх ментальності. Різко трансформується економічне середовище, соціальні умови й мета соціально-економічної діяльності; змінюється місце окремої людини в суспільстві.

Від оновлення української економічної ментальності багато в чому залежить рух країни вперед. Його (оновлення) слід здійснювати на тлі системного вивчення чинників формування економічної ментальності, з'ясування джерел прояву різноманітних властивостей економічної свідомості, реальної оцінки термінів та можливостей подолання її негативних рис, адаптації масової економічної свідомості до ринкових умов, до нових механізмів господарювання, інновацій в економіці окремого регіону або країни в цілому. Суспільна

свідомість має адаптуватися до радикальних змін соціально-економічної поведінки; має відбутися процес цивілізованого "оброблення" цієї ситуації ментальністю. На жаль, вітчизняні соціологічні дослідження поки не фіксують масового поширення якостей, властивих сучасній європейській економічній ментальності, посеред населення України. Ними називаються різні психологічні перешкоди для набуття таких ментальних рис в сучасній Україні, зокрема, соціальна інертність, викривлене розуміння соціальної справедливості, деформованість уявлень про форми захисту від економічних труднощів, соціальна заздрість, звичка безвідповідальності й інші. [8]

Відсутність у значної частини населення України реального економічного мислення, певний консерватизм в мисленні, відсутність достатньо швидкої реакції на зміну обставин для адекватної корекції ринкової поведінки, недостатній рівень ринкового мислення, відсутність чіткої установки особи на розвиток власної конкурентоспроможності в праці, яка створює підстави для розвитку конкурентоспроможності та реальної незалежності економіки держави – все це заважає адаптації людини до сучасного ринкового суспільного середовища. Звичайно, неприємно і нелегко погоджуватися з такими реаліями; тому подолання таких негативних рис має бути важливим завданням соціально-економічних програм різних рівнів й спрямувань.

При розв'язанні складної проблеми оновлення Україною свого національного буття зрозумілою стає неприйнятність "механічного" копіювання зарубіжного досвіду через суттєві відмінності у свідомості, ціннісних орієнтаціях, соціально-економічній поведінці народу України. Управління економікою на всіх рівнях і в усіх сферах має сьогодні спиратися на врахування вітчизняних особливостей економічної культури та ментальності, хоча, звісно, в життєдіяльності нації мають реалізуватися як її власні, так і загальнолюдські цінності. Тому привабливі світові моделі економічного розвитку принесуть бажаний ефект Україні, якщо автори реформ будуть враховувати особливості української економічної ментальності, необхідність відродження духовності, збереження трудових традицій, критичного осмислення власного та зарубіжного досвіду. При цьому важливо зберегти національну самобутність, і для цього потрібне економічне підґрунтя, формування вітчизняної бізнесової еліти, відродження вітчизняних господарських традицій та форм господарювання.

Зважаючи на одержаний спадок, рух України до цивілізованої ринкової економіки відбувається важко. Становлення ринкових відносин в Україні докорінно змінює економічні, політичні, соціокультурні основи життєдіяльності суспільства та людини. Суперечливі процеси йдуть в індивідуальній та суспільній соціально-економічній свідомості, в економічній ментальності. Трансформація вітчизняної економічної ментальності є процесом довготривалим. При цьому виявляє себе певний консерватизм суспільної та індивідуальної економічної свідомості з позитивними і негативними її характеристиками, який у певній мірі гальмує соціально-економічний поступ країни, але при цьому відроджуються та пробивають собі шлях вихідні особливості й риси економічної ментальності України, які наближують запровадження кращих європейських стандартів життя в Україні.

Економічна ментальність, як засвідчують дослідження, спроможна впливати на хід економічних процесів, сприяти їх прискоренню чи гальмуванню. Конгломерат позитивних і негативних рис економічної ментальності населення України, сформованих під впливом сукупності різноманітних чинників протягом тривалого періоду, своєрідно матеріалізується в процесі формування й відтворення певного соціально-економічного середовища, зокрема того, яке сьогодні мають українці. Економічна криза (безробіття, зниження рівня життя та інші негаразди) перехідного періоду уповільнюють та ускладнюють шляхи вирішення завдань, які стоять перед суспільством та нацією, руйнують ціннісні орієнтації людей. Подолання цих явищ неминуче пов'язано з розвитком соціально-економічної активності народу, утвердженням нової ринкової культури господарювання, проявом кращих рис вітчизняної економічної ментальності.

Таким чином, виявлення особливостей української економічної ментальності є потребою суспільних перетворень в Україні задля побудови модерного українського суспільства, пошуку країною власної унікальності й засад національної самоідентифікації, з'ясування підвалин можливості стабільного економічного розвитку. Середина першого десятиріччя XXI ст. Україна зустріла як країна, яка задекларувала своє входження в демократичний світовий простір, проголосила про докорінне реформування соціально-економічних відносин всередині країни. І процеси, що відбуваються у царині економічного,

соціального, політичного, духовного життя такої Нової України, динаміка розвитку суспільної свідомості українців потребують ґрунтовної соціально-філософської рефлексії, оскільки будь-які реформи в країні залежать від розуміння їх суті й підтримки тими, для кого вони проводяться. Змінювання в економічній системі України мають супроводжуватися змінами у світосприйнятті її громадян. І хоча спеціальні дослідження особливостей української економічної ментальності дають підстави стверджувати, що якісні зміни економічної свідомості населення вимагатимуть в Україні відносно тривалого часу, є реальні підстави стверджувати, що в сучасній Україні існує тип людини, для якої притаманний високий рівень автономії у відношенні до соціуму й соціальних інститутів; така людина не апелює до суспільства і його норм; змушена рахуватися з ними, вона протиставляє їм свої власні правила; все соціальне, “узагальнений інший” представляється їй зовнішнім середовищем, якому треба “нав’язати” себе. У новій суспільній реальності України зароджуються нові норми і правила, необхідні для життєдіяльності, і економічний індивідуалізм стає однією з таких норм, отже, слід прогнозувати принципові зміни на краще в сутності, формах та механізмах вітчизняної економічної ментальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богиня Д.П., Семикіна М.В. Ментальні чинники у сфері праці. – К., 2003.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
3. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения – М., 1998.
4. Казаков В. Проблеми трансформації українського суспільства // Філософ. та соціол. думка. – 1995. – № 1, 2.
5. Коропецький І. Соціально-політична та економічна моделі сучасної України // Сучасність. – 1992. – № 6.
6. Модели рационального экономического поведения человека // Вопр. эконом. – 1998. – № 5.
7. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. – К., 1997.
8. Проблеми теорії ментальності / Ін-т філософії НАНУ. – К., 2006.